

MİZAHIN KÜLTÜREL TARİHİ
ANTİK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE

JAN BREMMER VE HERMAN ROODENBURG

ÇEVİREN
KADİR GÜLEN

ANTOINE DE BAECQUE

Universite de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines'de öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *La caricature revolutionnaire* (1988), *Le corps de l'histoire: metaphor es et politique (1770-1800)* (1993) and *Les eclats du rire: essais sur la gait e fran-aise des Lumieres au Romantisme* (1996).

JAN BREMMER

University of Groningen'de öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *The Early Greek Concept of the Soul* (1983), *Greek Religion* (1994), *Roman Myth and Mythography* (ikinci yazar, 1987), *Interpretations of Greek Mythology* (1987), *From Sappho to De Sade: moments in the histo ry of sexuality* (1989), *The Apocryphal Acts of Joh n* (1995) and *The Apocryphal A cts of Pau l and Thecla* (1996), *Poverty and the Pyre: moments in th e history of widowhood* (1995).

DEREK S. BREWER

(müteveffa, 2008) University of Cambridge'de öğretim üyesiydi.

Başlıca eserleri: *Chaucer* (1973), *Chaucer and his World* (1978), *Symbolic Stories* (1980), *English Gothic Literature* (1983), *An Introduction to Chaucer* (1984) ve *Chaucer: the poet as storyteller* (1984).

PETER BURKE

University of Cambridge'de öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy* (1987), *The French Historical Revolution* (1990), *The Fabrication of Louis XIV* (1992), *History and Social Theory* (1992), *The Art of Conversation* (1993), *Montaigne* (1994), *The Fortunes of The Courtier': the European reception of Castiglione' s 'Cortegiano'* (1995).

HENK DRIESSEN

University of Nijmegen'de öğretim görevlisidir.

Başlıca eserleri: *Agro-Town and Urban Ethos in Andalusia* (1981), *On the Spanish-Moroccan Frontier: a study in power, ritual and ethnicity* (1992), *The Politics of Ethnographic Reading and Writing* (1993), *In de ban van betekenis: proeven van symbolische antropologie* (1994).

FRITZ GRAF

University of Ohio State'de öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *Eleusis und die orphische Dichtung Athens* (1974), *Nordionische Kulte* (1985), *Greek Mythology* (1993) and *Gottesnahe und Schadenzauber: Die Magie in der griechisch-romischen Antike* (1996), *Klassische Antike und*

neue Wege der Kulturwissenschaften (1992), *Mythos in mythenloser Gesellschaft* (1993), *Wanderungen* (1995).

AARON J. GUREVICH

(müteveffa, 2006) Academy of Sciences'da öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *Categories of Medieval Culture* (1985), *Medieval Popular Culture* (1988), *Historical Anthropology of the Middle Ages* (1992).

JACQUES LE GOFF

(müteveffa, 2014) Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'da öğretim üyesiydi.

Başlıca çalışmaları: *Time, Work and Culture in the Middle Ages* (1980), *The Birth of Purgatory* (1984), *The Medieval Imagination* (1988), *History and Memory* (1992), *Intellectuals in the Middle Ages* (1993) *Saint Louis* (1996).

HERMAN ROODENBURG

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences'da öğretim üyesidir.

Başlıca çalışmaları: *Onder censuur* (1990) and *The Eloquence of the Body: walking, standing and sitting in the Dutch Republic* (1997), of Aernout van Overbeke's *Anecdota sive historiae jocosae* (1991), *A Cultural History of Gesture* (1991) *Image and Self-Image in Netherlandish Art, 1550- 1750* (1995).

MARY LEE TOWNSEND

University of Tulsa'da öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: *Humor als Hochverrat: Albert Hopf und die Revolution 1848* (1988), *Forbidden Laughter: popular humor and the limits of repression in nineteenth-century Prussia* (1992).

KADİR GÜLEN

Bursa'da doğdu (1986). Selçuk Üniversitesi'nde İktisat okudu (2010).

Yurt ve Dünya, *Bibliotech*, *Praksis*, *Kitaplık* gibi dergilerde yazdı. Ankara

Üniversitesi Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalından "Heidegger'in Hegel Felsefesinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi" isimli teziyle mezun oldu (2018).

Başlıca çevirileri: Thomas E. Wartenberg, *Küçük Çocuklar İçin Büyük*

Fikirler (2018, Senem Kurtar ile); Erica Chenoweth ve Maria J. Stephan,

Sivil Direniş Neden İşe Yarar (2018); Bryan Turner ve Simon Susen (ed.),

Pierre Bourdieu'nun Mirası (2019); Frederick C. Crews, *E. M. Forster'da*

Hümanizmin Tehlikeleri (2020); Brent Adkins, *Arzu ve Ölüm* (2020);

Krydan Köşeden Marksizm Kılavuzu (2021); Charles Taylor, *Hegel ve*

Modern Toplum (2021); Molly Farneth, *Hegel'in Toplumsal Etiği* (2021);

Sarah Harasym (ed.), *Kayıp Yüzleşme* (2021), Robert Axelrod, *İşbirliğinin*

Evrimi (2023), Lawrence H. Keeley *Uygarlıktan Önce Savaş* (2023); Stanton

Samenow, *Suçlular Nasıl Düşünür?* (2023).

İÇİNDEKİLER

Giriş	
MİZAH VE TARİH	11
JAN BREMMER VE HERMAN ROODENBURG	
I	
ANTİK YUNAN KÜLTÜRÜNDE ŞAKALAR, ŞAKACILAR VE ŞAKA KİTAPLARI	25
JAN BREMMER	
2	
CICERO, PLAUTUS VE ROMALININ KAHKAHASI	49
FRITZ GRAF	
3	
ORTAÇAĞDA GÜLMECE	64
JACQUES LE GOFF	
4	
BAKHTIN VE KARNAVAL TEORİSİ	84
AARON GUREVICH	
5	
YENİÇAĞIN BAŞLARINDA İTALYA'DA MİZAHIN SINIRLARI, YAKLAŞIK 1350-1750	94
PETER BURKE	
6	
İSPANYA HOLLANDASI'NDA ÇİZGİ ROMAN VE KARŞIT REFORM	115
JOHAN VERBERCKMOES	

7		
İNGİLTERE'DE 16. YÜZYILDAN 18. YÜZYILA KADAR	133	
YAYIMLANAN BAŞLICA NESİR ŞAKALAR		
DEREK BREWER		
8		
KARŞILIKLI HOŞBEŞ ETMEK: 17. YÜZYIL HOLLANDASI'NDA	166	
NEZAKET VE MİZAH		
HERMAN ROODENBURG		
9		
JAN STEEN NE KADAR KOMİKTİ?	195	
19. YÜZYILDA KOMİK RESMİN STRATEJİLERİ VE İŞLEVLERİ		
MARIET WESTERMANN		
10		
FRANSIZ ANAYASAL MECLİSİ'NDE PARLAMENTER ŞAMATA	245	
(1789-91)		
ANTINE DE BAECQUE		
11		
19. YÜZYIL ALMANYASI'NDA MİZAH VE KAMUSAL ALAN	275	
MARY LEE TOWNSEND		
12		
MİZAH, KAHKAHA VE ALAN: ANTROPOLOJİK DÜŞÜNCELER	304	
HENK DRIESSEN		
KAYNAKÇA	331	
GÖRSEL LİSTESİ	345	
DİZİN	347	

GİRİŞ MİZAH VE TARİH

JAN BREMMER VE HERMAN ROODENBURG

Mizah nedir? Biz bu kitabın başlığında mizah kavramını, özdeyişlerden kaşıkçı sözlerine, eşek şakalarından kelime oyunlarına, kaba güldürüden maskaralığa kadar çok çeşitli davranışları içerebilecek en geniş kapsamlı ve en tarafsız kavram olarak kullanıyoruz. Başka bir deyişle mizahı, bir gülümseyiş veya bir kahkaha yaratmayı amaçlayan –eylem, konuşma, yazı, görüntü veya müzik yoluyla iletilen– herhangi bir mesaj olarak anlıyoruz. Bu tanım, araştırmalarımızı yalnızca Antikçağa, Ortaçağa ve erken modern dönemin başlangıcına kadar genişletmemize değil, aynı zamanda kültür tarihçilerinin ilgisini çekecek sorular sormamıza da olanak tanıyor: Kim, kime, nerede ve ne zaman, hangi mizahı ne şekilde aktarıyor?

Açıkça söylemek gerekirse, “mizah” nispeten yeni bir kavramdır.¹ Modern anlamıyla mizaha ilk kez 1682’de İngiltere’de tanıklık edilmiştir; oysa bu tarihten önce zihinsel yatkınlık veya mizaç anlamına gelirdi. Lord Shaftesbury’nin ünlü *Sensus Communis: An Essay on the Freedom of Wit and Humour* (1709) [Sağduyu: Nüktedanlık ve Mizah Özgürlüğü Üzerine Bir Deneme] adlı eseri, mizahı “şakacılık, komiklik” olarak niteleyen ve onu “nüktedanlıktan daha az entelektüel ama daha sempatik” olarak gören *Concise Oxford Dictionary* tarafından tanımlandığı şekliyle modernlerin aşına olduğu

¹ “Mizah” kavramını konu edinen standart çalışma hâlâ F. Baldensperger’e aittir, *Etudes d’histoire litteraire*, Paris, 1907, s. 176-222.

anlamda kullanan ilk yazılardan biridir. Buna karşın Voltaire, kavrama uygun Fransızca bir kaynak önermiştir. “Plaisanterie naturelle” (doğal şaka) anlamına gelen yeni İngilizce anlamıyla *humour*’un, Corneille’in ilk komedilerinde kullandığı Fransızca *humeur* sözcüğünden türetildiğini iddia etmiştir.² İngilizlerin vücudun dört ana sıvısından (kan, balgam, safra ve kara safra) biri anlamına gelen *humour*’u aslında Fransızlardan aldıkları doğrudur ama kavramın çağdaş İngilizce anlamının da Fransa’dan alınıp alınmadığı bir hayli şüphelidir. Aslında 1725’ten itibaren Fransızlar mizahı değiştirmeden İngilizceden ödünç alınmış bir kavram diye nitelendirmişlerdir –Voltaire’in de dolaylı olarak tanıklık ettiği bir kullanımdır bu.³ 1862’de Victor Hugo hâlâ “mizah dedikleri şu İngiliz zımbırtısı”ndan bahsediyordu ve kimi Fransızlar ancak 1870’lerin başında bu terimi Fransız usulü telaffuz etmeye başlamışlardı.⁴

Benzer bir gelişimin izlerine başka ülkelerde de rastlanabilir. Hollanda Cumhuriyeti’nde, 1765’te, İngiliz mizahı hâlâ “İngilizlerin aslında sadece kendi adalarında keşfettikleri” bir şey olarak görülüyordu.⁵ Lessing’in açıkça belirttiği gibi, Almanya’da da mizah kelimesi bir İngiliz “ithaliydi”. Aslında Lessing, her ne kadar sonradan kendi hatasını düzeltse de,

² *Oeuvres completes de Voltaire*, ed. L. Moland (54 cilt, Paris, 1877-85), cilt. 19, s. 552-4: “İngilizler, aralarında doğal şaka anlamına gelen mizahlarını, Corneille’in ilk komedilerinde ve daha önceki tüm komedilerde bu anlamda kullanılan mizah sözcüğümüzden almışlardır” (*Questions sur l’encyclopedie*’den). Voltaire Vakfı’ndan Dr. Robert McNamee’ye, Voltaire’den yapılan alıntılarının tespit edilmesindeki yardımları için müteşekkirimiz.

³ W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, cilt 4 (Basel, 1952), s. 514.

⁴ V. Hugo, *Les Misérables*, C.1 (Paris, 1862), s. 800: “cette chose anglaise qu’on appelle l’humour”; E. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (4 cilt, Paris, 1873-4), s. v.

⁵ Belle van Zuylen’in kardeşine yazdığı bir mektupta İngiliz General Eliot, daha sonra Lord Heathfield ve eşiyile temaslarını anlatırken gözlemediği gibi, P. Godet tarafından alıntılanan, *Madame de Charriere et ses amis* (1740-1805) (Lozan, 1947), s. 69; “J’ai dans mes folies de cet humour qui’ils ne trouvent guere que dans leur ile”: (İngilizlerin kendi adaları dışında pek de bulamayacakları bir mizah anlayışım var benim.)

“humour”u ilk olarak “Laune” diye çevirmiş ve onu eski anlamıyla ithal etmiştir.⁶ Yine 1810’da Joseph Haydn’ın erken dönem Alman biyografi yazarlarından biri, “bir tür masum afacanlığın ya da İngilizlerin mizah adını verdikleri şeyin” bestecinin karakterinin temel özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir.⁷

Gerçi yepyeni bir terimin ilk kez telaffuz edilmesi, Al-mancadaki *Witz* ya da Felemenkçedeki *mop* kavramlarının da gösterdiği gibi, her zaman yeni bir olgunun ortaya çıktığı anlamına gelmez. Nispeten geç tarihli bu iki sözcük, kendilerinden çok daha eski bir olguyu, yani can alıcı noktasına doğru hızla ilerleyen kısa fıkrayı (*short joke*) tanımlamaktadır. Bu tür anlatılar 17. yüzyılda zaten mevcuttu ama *Witz* ilk kez 18. yüzyılın ve onun muadili olan *mop* da 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştı. Keza bu örnekler şaka, espri ya da *palavra* gibi özgül kavramların tamamının kendilerine ait bir tarihleri olduğunu ve genellikle fark edilene kıyasla birbirlerinden daha fazla farklılık gösterebileceklerini ortaya koymaktadır.

Hem mizah kavramının hem de antik çağlardan miras kalan ya da daha sonraki çağlarda icat edilen diğer bütün mizahi kavramların serüvenini takip etmek büyüleyici olacaktır. “Ulusal üsluplar” meselesi bu tarz bir girişimin parçası olarak ele alınabilir.⁸ Örneğin, Robert’in standart Fransızca sözlüğü mizahı “Forme d’esprit qui consiste a presenter ou a deformer la realite de maniere a en degager les aspects plaisants et insolites” (gerçekliği, onun olağanüstü ve hoşça giden yönlerini ortaya çıkaracak şekilde sunup çarpıtmaktan

⁶ C. G. Lessing, *Sümmliche Schriften*, ed. K. Lachmann (13 cilt, Berlin, 1838-40), cilt 4, s. 399 ve cilt 7, s. 414: “von dem was die Engländer humor nennen”: (Bunlar İngiltere’nin mizah anlayışıydı.)

⁷ Bu alıntı, Alfred Brendel’in *Music Sounded Out: Essays, Lectures, Interviews, Afterthoughts* adlı eserinin (Londra, 1990, s. 12-53), özellikle s. 14’te yer alan *Must classical music be entirely serious?* (Klasik Müzik Bütünüyle Ciddi mi Olmalıdır?) başlıklı makalesinden yapılmıştır.

⁸ Konuyla ilgili bir inceleme için bkz: A. Ziv (ed.), *National Styles of Humor*, New York, 1988.

ibaret bir zihin biçimi) olarak tanımlarken, Almanca muadili Duden sözlüğünün “Gabe eines Menschen, der Unzulänglichkeiten der Welt und der Menschen, den Schwierigkeiten und Missgeschicken des Alltags mit heiterer Gelassenheit zu begegnen” (insanoğlunun, dünyanın ve insanların yetersizlikleriyle, gündelik yaşamın zorluklarıyla ve talihsizlikleriyle neşe dolu bir sakinlikle yüzleşmenin armağanı) olarak tanımlaması ne anlama gelmektedir? Andre Maurois’ın romanlarından birindeki bir karakterin, Almanların Büyük Savaşı başlatmasının tek nedeninin mizah duygusundan yoksun olmaları olduğunu iddia etmesinde söz konusu olduğu gibi, başkalarının mizah duygusunu inkâr etme eğilimi de bu ulusal üslubun bir parçasıdır.⁹

Her ne kadar mizahın kahkaha attırması gerekse de, bütün kahkahalar mizahın bir meyvesi değildir. Kahkaha tehdit edici olabilir ve gerçekten de etnologlar kahkahanın saldırgan bir dış gösterisinden kaynaklandığını öne sürmüşlerdir. Öte yandan, mizah ve ona denk düşen kahkaha son derece özgürleştirici de olabilir. Bir mizah parıltısının gergin bir atmosferi birdenbire nasıl da dağıtabileceğini hepimiz biliriz. Daha geniş bir bağlamda, karnaval ve benzeri şenlikler hepimizin baş eğmek zorunda olduğu katı toplumsal kuralları geçici olarak ortadan kaldırabilir fakat bu genellikle yüksek mizahtan ziyade düşük mizah sayesinde gerçekleşir. Bu çeşitlilik göz önünde bulundurulduğunda, Jacques Le Goff’un bu kitaba yaptığı katkıda, şimdiye kadar kahkahayı konu edinen muhtelif kelimeler, kavramlar ve pratikler arasında bir tutarlılık tesis etmenin imkânsız olduğunu gözlemlemesi şaşırtıcı değildir.

Araştırmacılar kesinlikle böyle bir tutarlılık bulmaya çalışmışlardır. Freud ve Bergson’dan Mary Douglas’a kadar uzanan bir psikologlar, filozoflar, sosyologlar ve antropologlar grubu,

⁹ A. Maurois, *Les silences du colonel Bramble*, Paris, 1918, s. 139: “Bu savaşın tek nedeni Almanların mizah anlayışının olmamasıdır.”

her şeyi kapsayan bir mizah ve kahkaha teorisi keşfetmeye çalışmışlardır.¹⁰ Tüm bu girişimlerde ortak olan hatalardan biri, “mizah ontolojisi” gibi bir şeyin var olduğu, mizah ve kahkahanın kültüre aşkın ve tarihdışı olduğu yönündeki zımni önkabuldür. Bununla birlikte, kahkaha da en az mizah kadar kültürel olarak belirlenmiş bir olgudur. Henk Driessen’in bu kitabın son bölümünde belirttiği gibi, alan araştırması pratiği, komik ifadenin gezegen çapındaki zenginliğini belgelemektedir: Bazı kabileler kolayca gülerken, diğerlerinin hüznü ve kasvetli olduğu söylenmiştir. Avrupa tarihinden de benzer varyasyonlar kaydedilebilir: Eski Anglosaksonlar gülmekten yerlere yatmayı normal karşılarken, modern insan mizahı takdir ettiğini genellikle medeni bir gülüşle ifade eder.¹¹

Mizaha yönelik akademik ilgi bugüne kadar genellikle edebiyat eserleri ya da halk anlatıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Shakespeare’deki mizah çalışmaları ya da erken modern döneme ait şaka kitapları bunun tipik örnekleridir. Bu tür çalışmalardan en ilginç olanları, mizahi metinlerin içeriklerini belirli edebî geleneklerle ya da etnologlar veya edebiyat tarihçileri tarafından derlenen tematik kataloglarda sınıflandırıldığı gibi, belirli bir türle veya temayla ilişkilendirmeye çalışır. Ne yazık ki bu çalışmaların, bu türden metinleri, tedavüle sokulmuş olmaları gereken grup ya da kültür bünyesinde açık bir biçimde konumlandıkları nadiren görülür. Bu kitabın yazarları daha geniş bir pratiği (*application*) hedeflemektedir. Yazarlar farklı şekillerde (Rönesans İtalyası ve 19. yüzyıl Almanyası gibi) kendine özgü kültürlerin, (Reformasyon öncesi veya sonrası Hıristiyanlık gibi) dinlerin ve (Antoine de Baecque tarafından incelenen politikacıların kahkahaları gibi) meslek gruplarını anlamanın bir anahtarı olarak mizahla ilgilenmektedirler. Bu çeşitlilik, normalde dikkate alınandan çok daha geniş

¹⁰ Çeşitli başlıklar için bu kitabın sonundaki kaynakçaya bakınız.

¹¹ G. Blaicher, “Über das Lachen im englischen Mittelalter”, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 44 (1970), s. 508-29; M. Douglas, *Implicit Meanings* (Londra, 1975), s. 83-9.

kapsamlı bir malzeme kaynağından yararlandıkları anlamına geliyor. Bu kitaba katkıda bulunanlar, filozoflardan hatiplere, Kilise Babalarından nezaket kılavuzlarına, şakalardan fıkra kitaplarına, parlamento kayıtlarından günlüklere, tablolardan fıkra derlemelerine kadar az bulunan ya da nadiren yararlanılan kaynakları kullanarak kültür tarihinde yeni ufuklar açıyorlar. Mümkün olan her türlü kaynak da tüketilmiş değil: Beethoven'ın *Diabelli Varyasyonları*'nı, Ives'in şarkılarını ya da Ligeti'nin *Aventures ve Nouvelles Aventures*'ini sevenler, müzikte iş başında olan mizaha herhangi bir atıfta bulunulmadığını derhâl fark edeceklerdir. Dublin'de bulunan Power Court'taki biberlik şeklindeki süslü binaya hayranlık duyan biri, mimarının kaybolup gittiğini düşünecektir ki Mary Lee Townsend tarafından çıkarılan türden hiciv dergilerinin incelenmesi, buzdağının sadece görünen kısmını ortaya çıkarmıştır. Sadece *Punch*, *Private Eye* ya da *National Lampoon*'dan bahsetmek bile, matbaanın bu konuda muhtemelen çoğu tarihçinin isteyeceğinden çok daha fazla araştırma alanı ortaya çıkardığını ziyadesiyle göstermektedir.

Mizah sistematik olarak ilk kez Antikçağda incelenmişti. Ne yazık ki Aristoteles'in *Poetika*'sının komedi üzerine yoğunlaşan ikinci kitabı –Umberto Eco'nun *Gülün Adı* romanında zekice işlenen bir tema– ve öğrencisi Theophrastus'un *Komedi Üzerine* ve *Gülünç Üzerine* (709-10 arası fragmanlar) gibi çalışmalar geri dönüşsüz bir şekilde kaybolduğundan, antik mizah teorilerinin izini doyurucu bir biçimde takip etmek mümkün değildir. Aristoteles ve onun okulu olan Peripatetiklerin bu ve başka eserlerindeki alıntılar ve fragmanlar, Cicero'nun *De oratore*'deki (2.216-90) mizah tartışmasında, tam anlamıyla dolaylı yollardan ve Romalı fikirler tarafından dönüştürülmüş olsa da, bu geleneği kullandığını göstermektedir. Onunki günümüze ulaşan ilk sistematik analizdir ve bir yüzyıl sonra Quintilian'ın yaptığı ikinci ayrıntılı değerlendirme ona çok şey borçludur.

Cicero, Roma'nın mizahi söz dağarcığı açısından da önemli

bir kaynaktır. Romalılar çeşitli terimleri çok da tutarlılık göstermeden kullanmış olsalar da, yapılabilecek bazı ayrımlar vardır. Örneğin “nükte” ya da “şaka” anlamındaki *facetiae* genellikle “ciddiyet, saygınlık” anlamındaki *gravitas* ile karşılaştırılırken, Quintilian’ın *serium* ile karşıtlık kurduğu o kadar da zarif olmayan *iocus* sözcüğü ise “şaka” ama aynı zamanda “dalga geçmek” (*banter*) anlamına da gelir. Cicero anekdotlar ya da eğlendirici hikâyeler anlatan “içeriğe dayalı nükte” ile mizahi sözler ve kelime oyunları yapan “biçime dayalı nükte” arasında da bir ayrım yapmıştır. İyi mizah kendi sınırlarını bilir ve her ne pahasına olursa olsun taklitten ve pandomimciler ile şarlatanların bedensel tutumlarından kaçınır. Fritz Graf’ın da gösterdiği gibi Cicero, kendi saygınlığını yitirmeden halkı eğlendirmesi gereken üst sınıftan bir okur kitlesi için adına mizahı konu edinmiştir.¹²

Cicero’nun risalesinin Rönesans ve erken modern dönemde çok fazla dolaşımında olduğunu belirtmek önemlidir. Castiglione 1528 tarihli *Libro del Cortegiano* adlı eserinde aynı ayrımı içeriğe dayalı nükte ve biçime dayalı nükte arasında yapmış ama üçüncü bir mizah türü olan gırgır ya da hafif eşek şakasını da bunlara eklemiştir; eylem halindeki nükte olarak diğer iki türle bu üçüncü türü birleştirmiştir. Aynı şekilde ağlamanın, gülmenin ya da başkalarının jestlerini ve tavırlarını taklit etmenin yakışsız olduğu; sözcüklerdeki ve davranışlardaki kabalığın da öyle olduğu konusunda uyarıda bulunmuştur.¹³

Castiglione, okuyucularını iyi bir geçmişe sahip kadınlarla ve erkeklerle dalga geçmemeleri konusunda da uyarıyordu. Cicero’nun senatör meslektaşlarına birbirleriyle dalga geçmemelerini öğütlediği zaman zaten kabul ettiği bir gerçeği

¹² Cicero hakkında ayrıntılı bir yorum için bkz. A. D. Leeman, H. Pinkster ve E. Rabbie (ed.), *M. Tullius Cicero. De oratore libri III*, cilt 3 (Heidelberg, 1989), s. 172-333. Cicero, Quintilian’ın *Institutio oratoria* 3.6’sından çok az kısadır; bu konuda bkz. en son T. Viljamaa, ‘Quintilian’s theory of wit’, S. Jake] ve A. Timonen (ed.), *Laughter down the Centuries*, cilt 1 (Turku, 1994), s. 85-93.

¹³ Castiglione’nin mizah tartışması hakkında bkz. J. R. Woodhouse, *Baldesar Castiglione. A Reassessment of The Courtier* (Edinburgh, 1978), s. 101-8.

bu; Jan Bremmer'ın da gösterdiği gibi, kişinin kendi grubunun statüsüne yönelik benzer bir kaygı, Spartalılar ve Atina aristokrasisi arasında da söz konusuydu. Grubun statüsüne yönelik bu endişe, ne kadar yüksek rütbeli olurlarsa olsunlar, kişinin kendi çevresi dışındakilerle alay etmesini mutlak olarak dışlamıyordu. Hanover hükümdarının eşi ve I. George'un annesi olan Sophia (1630-1714), yaşamının sonunda Lahay'deki sarayda geçen gençliğini hatırlamıştı. Herkesle alay etmekten (*à trailler tout le monde*), *gens d'esprit*'ten (açık fikirli insanlardan) ve diğerlerinin hayal kırıklığından keyif almayı nasıl da sevdiğini anlatır. En sevdiği kurbanlardan biri, Orange prenseslerinden birini istemeye gelen ama böyle olunca da yanıt verecek bir pozisyonda olmayan Talmont prensi gibi tamamen yabancı biriydi.¹⁴ Başka bir deyişle, nezaketle ilgili birçok el kitabının, geçtikleri alayların masmus olması gerektiği konusunda okurlarını uyardığı yerde, Della Casa'nın ifade ettiği şekilde “yavrucakların ısırıklarına benzer” şekilde, kişinin kendi grubunda olmayanlarla alay etmesi yine de “köpeklerin ısırıklarına” benzeyebilir.¹⁵ Şaka sanatında, rütbeyle ve sınıfla ilgili düşünceler genellikle edep ve görgü kurallarıyla ilgili düşüncelerden daha ağır basıyordu.

Aslında Sophia, (acımasız) nüktedanlığı kayıt altına alınmış az sayıdaki kadından biridir. Antikçağda kadınların Yunan komedi gösterilerinde bulunmalarına (tartışmalı olmayı sürdürse de) muhtemelen izin veriliyordu fakat elit kadınların genel olarak sosyal statüleri, tam anlamıyla kamusal alandan ziyade evin içiydi. Bu nedenle, kadın nüktedanlığıyla ilgili gözlemler için modern Yunanistan'da yaşayan bir kadın antropoloğa başvurmak zorunda kalmamız şaşırtıcı değildir.¹⁶ Elimizdeki kaynakların erkek egemen doğası nedeniyle, kadın-

¹⁴ Alıntılanan eser: S. van Zuylen van Nyevelt, *Court Life in the Dutch Republic 1638-1689* (Londra ve New York, n.d.), s. 67.

¹⁵ Giovanni della Casa, *Il galateo*, ed. M. Rumpf ([Floransa, 1558] Heidelberg, 1988), s. 66.

¹⁶ J. du Boulay, *Potrait of a Greek Mountain Village* (Oxford, 1974), s. 46-7.

lar arasındaki mizahı Ortaçağda bulmak da zordur. Dahası, feminist araştırmacılar bu dönemlerdeki erkek mizahının ne kadar kadın düşmanı ve erkek tarihçilerin bunu anlamakta sıklıkla ne kadar başarısız olduğuna dikkat çekmekten de geri kalmamışlardır.¹⁷ Erken modern dönemde kadınlar, özellikle Kuzey Avrupa’da, kamusal yaşamda daha aktif bir rol almışlardı ama kadınlar ve alt sınıflar kültürel kaynaklarda temsil edilseler de, mevcut hiyerarşileri güçlendirmek için bir araç işlevi gören seslerinin çoğu durumda muhtemelen uydurmaca olduğu kesin olarak söylenebilir.

Her ne kadar kakhaha genellikle alt sınıflarla ya da popüler kültürle ilişkilendirilse de, bu kitap böyle bir bakış açısını hiç de desteklemiyor. Aaron Gurevich, Bakhtin’in Rabelais’ı konu edinen ünlü çalışmasına ve popüler kültürü bir kakhaha kültürü olarak yorumlamasına eleştirel bir gözle bakıyor. Gurevich, ne Bakhtin’in seçkin kültür ile popüler kültür arasında net bir karşıtlık olduğu şeklindeki öne sürümünü ne de korkuyu ve kaygıyı dışlasa bile cahillerin kültürünü kakhahaya dayanarak karakterize etmesini kabul eder. Gerçekten de son yıllarda araştırmacılar, seçkinlerin mizahi malzemenin büyük bir kısmından iyiden iyiye keyif aldığı giderek daha fazla farkına varmışlardır. Entelektüellerin çoğu fıkra kitaplarını kınamış olsa da, böyle yaparak genellikle mizahi türün ayrıntılı bilgisine ihanet etmişlerdi. Bu ciltte yer alan ve tümü erken modern dönemi ele alan birkaç bölüm, üst sınıfların bu konudaki önemiyetini uzun uzadıya tartışmaktadır. Derek Brewer “popüler kültürün beyefendileri de içine aldığı” hatırlatıyor bize; Mariet Westermann, Jan Steen’in şamatalı resimlerini “kentli bir elitin mahrem, belki de nostaljik zevklerini” oluşturan “yüceltilmiş sınır ihlalleri” olarak görüyor ve Herman

¹⁷ Bkz. örneğin, B. Zweig, “The mute nude female characters in Aristophanes plays”, A. Richlin (ed.), *Pornography and Representation in Greece and Rome* (New York ve Oxford, 1992), s. 72-89; M. H. Caviness, “Patron or matron? A Capetian bride and a vade mecum for her marriage bed”, *Speculum*, 68 (1993), s. 333-62, özellikle 357-62.

Roodenburg, birçoğu saflıktan uzak 2500 kadar fıkra içeren Flemenkçe bir elyazmasını Hollandalı üst sınıfların değer verdiği sohbet sanatıyla ilişkilendiriyor. Gerçekten de seçkinlerin (alt kültüre ait) mizaha verdiği değer o kadar aşikâr hale gelmiştir ki 17. yüzyıl Hollanda farsı üzerine yapılan yakın tarihli bir çalışma, 1980'lerde bu eğilimi ihtiyatla öne süren araştırmacıları azarlamaktadır.¹⁸ Fakat unutulmamalıdır ki seçkin mizahı üzerindeki mevcut vurgu, elimizdeki kaynaklarda iş başında olan belli bir eğimin sonucu olabilir; ne de olsa bunlar nadiren alt sınıfların ürünleridir. Eski kaynaklara atılacak yepyeni bir bakış belki de bu konudaki dengesizliği telafi edebilir.¹⁹

Bakhtin'in Kilise'nin kakhaha üzerinde zararlı bir etkisi olduğu fikri de benzer şekilde kabul edilebilir değildir. Jacques Le Goff tarafından incelenen *risus monasticus* (manastır tarzı kakhaha) *risus paschalis* (paskalya tarzı kakhaha) ya da iyi bilinen *exempla* (örnekler) bu tabloyu yalanlamaktadır. Katolikler ve Protestanlar, Ortaçağdan sonra mizahı vaiz kürsüsünden bütünüyle yasaklamış değillerdir. Mizah, Alman *Barockpredigt*'inin²⁰ (Barok söylev) göze çarpan bir bileşeni olarak kalmış ve Johan Verberckmoes'un bize söylediği gibi, İspanya Hollandası'ndaki Karşı Reformasyon hareketi Protestanlarla mücadelesinde kendi şakalarını ve kıssalarını yaratmıştı. Hollanda Kalvinizmi'nin kiliseleri bile, kendi neşesinin ve kakhahasının farkındaydı: Amsterdamlı bir retorik profesörü, Kilise şöyle bir kenarda dursun, papazların tiyatrodan bile yapılamayacak şakalar ve espriler yaptıklarını sitemkâr bir şekilde belirtmişti.²¹

¹⁸ R. van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam, 1996), s. 235, n. 7.

¹⁹ Bkz. örneğin, N. Schindler, *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit* (Frankfurt, 1992), s. 151-74 ("Korpergroteske und Lachkultur im 16. Jahrhundert").

²⁰ E. Moser-Rath, *Predigtmarlein der Barockzeit: Exempel, Sage, Schwank und Fabel* (Berlin, 1984).

²¹ Petrus Francius, *Posthuma: quibus accedunt illustrium eruditorum ad eundem epistolae* (Amsterdam, 1706), Oratio III (*De usu eloquentiae in sacris*), s. 213-

Papazların davranışlarının bir retorik profesörünü neden endişelendirdiği merak edilebilir ama Erasmus 1535 tarihli *Ecclesiastes* (Vaazlar) adlı eserinde iyi vaizlerin suratlarını eciş bücüş yapmak ya da soytarılara benzer şekilde el kol hareketleri yapmak gibi alışkanlıklardan kaçınmaları gerektiğini söylediğinde, aşağı yukarı Cicero'dan alıntı yapıyordu. Nasıl ki bir konuşma sanatı varsa, aynı şekilde bir şaka sanatı da vardı ki her ikisi de büyük ölçüde antik retoriğe dayanıyordu. Erken modern dönemde birçok erkek çocuk Latince öğretilen okullara gitmiş ve bu şekilde doğrudan ya da dolaylı olarak antik retoriğin buyruklarını öğrenmişlerdi ki üstelik bunlar genellikle tercüme eserlerdi.²² Belki de bu tinsel güçlerin yalnızca geç Ortaçağ ve erken dönem modern retorik üzerindeki değil, bütün bir kültür üzerindeki (nezaket kurallarından tutun çağdaş resim, oyunculuk ve dansdaki adabı muaşeretin gerekliliklerine kadar uzanan) muazzam etkisi ancak yakın zamanlarda tam anlamıyla fark edilmiştir.²³

Bu giriş niteliğindeki açıklamaları mizahın zaman içindeki gelişimine dair üç gözlemlerle sonlandıralım. Birincisi, egemen söylemin farklı dönemlerde nasıl değiştiği dikkat çekicidir. Antik dönemde filozoflar ve retorikçiler önde gelen el kitaplarının ve tartışmaların başlıca yazarlarıyken, Ortaçağda yasaları belirleyenler keşişler ve diğer din adamlarıydı; Johan Verberckmoes'un da gösterdiği gibi, Tridentine sonrası Flandre'da da önde gelen konumlarını muhafaza etmişlerdi. Öte yandan Reformasyondan etkilenen bölgelerde gidişatı bundan böyle nezaket el kitapları ve Joseph Addison ve Richard Steele gibi deneme yazarlarının yazıları belirliyordu. Modern zamanlarda ise psikolog ve sosyologların ön plana

14; ayrıca bkz. H. Roodenburg, 'Predikanten op de kansel: een verkenning can hun "eiquentia corporis"', *Mensen van de nieuwe tijd: een liber amicorum voor A. Th.. van Deursen*'in içinde (Amsterdam, 1996), s. 324-8.

²² Erken modern dönemde Latince bilgisi için P. Burke, *The Art of Conversation*'daki (Cambridge, 1993, s. 34-65) muhteşem bölüme bakınız.

²³ Brian Vickers'in mükemmel giriş yazısına bakınız, *In Defence of Rhetoric* (Oxford, 1988).

çıkması hiç de şaşırtıcı değildir; Freud'un çalışmaları bu eğilimin en yaygın kabul gören örneğidir.²⁴

İkinci olarak, mizah üreticilerinde sürekli bir değişim söz konusudur. Yunanistan ve Roma, ılımlı mizahın toplumsal seçkinlerin etkinlik alanı hâline geldiğini, soytarıların ve pandomimcilerin ise resmî onayı giderek kaybettiğini göstermektedir. Bizim “ağzı bozuk” tabirimiz, Plautus ve Cicero'nun zamanlarında kötü niyetli bir dedikoducu ama aynı zamanda şehirli bir adam olan geç Antik dönemin ve Ortaçağın profesyonel soytarısı olan Scurra'nın küçümsendiğine dair bir şeyler göstermektedir hâlâ. Ortaçağda Scurra genellikle tiyatrocular, ozanlar ve pandomimciler yani düşük sosyal statüye sahip kişiler üzerinden sınıflandırılır; toplumsal şöhrete ulaşan yalnızca saray soytarısıdır. Ortaçağdan sonra fıkraların toplanıp anlatılması toplumsal yelpazenin her tarafına yayılmış olduğu hatta fıkra anlatmanın beyefendiler arasında gerçekleşen sohbet sanatının bir parçası hâline geldiği açıktır. Bu idealin yavaş yavaş ortadan kaybolması ve palyaço, komedyen ve hicivci gibi modern profesyonel soytarıların yükselişi hâlâ büyük ölçüde keşfedilmeden kalmayı sürdüren bir meseledir.

Üçüncü ve son meselemiz mizahın bizzat gösterdiği gelişimdir. Mizah yüzyıllar boyunca ne ölçüde değişim göstermişti? Atalarımız da bizimle aynı şakalara mı gülüyorlardı, yoksa onların mizah anlayışı bizimkinden radikal biçimde farklı mıydı? Geçmişe ait mizahi metinlerden bazılarını okuyanlar, bazı esprilerin hiç de fena olmadığını, bazılarının kesinlikle komik olmadığını hatta bazılarının da anlaşılmasız olduğunu fark etmiş olabilirler. Başka bir deyişle, bu metinler bize hem tanıdık hem de yabancı gibi görünürler. Erasmus'un nükte-

²⁴ S. Freud, *Der Witz und seine Bedeutung zum Unbewussten* (Leipzig and Vienna, 1905), İngilizce çev. J. Strachey as *Jokes and their Relation to the Unconscious* (London, 1960); A. C. Zijderveld, *Reality in a Looking Glass: rationality through an analysis of traditional folly* (London, 1982) and “The sociology of humour and laughter”, *Current sociology - La sociologie contemporaine*, 31-3 (1983), s. 1-103.

danlığını takdir edebiliriz ama Samuel Pepys'in de naklettiği gibi, İngiliz aristokrasisinin hoşuna giden şakalar bugünlerde bir hayli aptalca görünüyor.

Peter Burke, bu kitaba yaptığı katkılarda, meydana gelen birtakım kayda değer değişikliklere dikkat çekmektedir. Geleneksel mizahın 16. yüzyılın sonlarında başlayan “çözülüşü”nden bahseder: Komik muhitlerde, olaylarda ve mekânlarda bir azalma söz konusudur. Dahası din adamları, hanımlar ve beyler, en azından kamusal alanda, belirli mizah biçimlerine iştirak etmemekteydiler. Mizahın “sınırları”nın bu şekilde değişmesi, Norbert Elias'ın, neredeyse yarım yüzyıl sonra bile bu tür gelişmelerin incelenmesi için merkezî bir referans noktası olmaya devam etmekte olan “uygarlığın” yükselişine dair çalışmasına cuk oturmaktadır.²⁵

Keith Thomas, özellikle kahkahanın artık nüfuz etmesine imkân tanınmayan alanları vurguladığı, Tudor ve Stuart İngilteresi'nde mizah üzerine yaptığı klasik çalışmasında, aşağı yukarı aynı gelişmeyi saptamıştır.²⁶ “Bazı şeylerin” şaka konusu edilmemesi gerektiğini düşünen Francis Bacon'dan alıntı yapan Thomas, ağırbaşlılık ve ciddiyet gibi değerleri el üstünde tutan bir “adabımuaşeret kültü”nün giderek üstünlük kazandığı Kilise ve devlet gibi alanlara işaret etmiştir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Reformasyondan sonra rahipler ve din adamları, verdikleri vaazlarda genellikle varsayıldığından daha az tutucu olsalar da, erken modern dönemde açıkça bazı önemli değişikliklere tanık olunmuştur. Bu değişikliklerin çoğu, 17. yüzyılın sonunda her türden alt tabaka mizahının genel, neoklasik bir küçümsenişiyle doruğa ulaşan hiyerarşinin pekiştirilmesiyle ilgilidir. Thomas'ın da belirttiği gibi, Augustusçu edebiyat eleştirmenlerinin mizah ve kahkaha konusunda bu kadar çok yazmasına neden olan şey de bu

²⁵ N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation* (2 vols, Basel, 1939).

²⁶ K. Thomas, “The place of laughter in Tudor and Stuart England”, *Times Literary Supplement*, 21 January 1977, s. 77-81.

adabımuaşeret kaygısıydı.²⁷ Modern mizah kavramımızın ortaya çıkışı, bu daha geniş kapsamlı toplumsal gelişmelerin bir yan ürünüymüş gibi görünüyor.

Saray soytarısı da nihayet bu dönemde çıkışını yapmıştır. II. Charles, saray soytarısını ciddiye alan son kralmış gibi görünmektedir. İktidardakileri alaya alan ve İngiliz kırsalında hâlâ popüler olan mal sahiplerinin kötü yönetiminin ya da yetki verilmiş benzer soytarıların patlattığı kahkahalardan çok da farklı olmayan bu tür etki yaratan (*inversionary*) kahkahalar artık yeni toplumsal yapılara uymuyordu. O zamana kadar İngiltere’de ve Avrupa’nın başka yerlerinde kibar mizah ve halk mizahı birbirinden ayrılmıştı. Uzun süre devam edecek bir mirastı bu. Grimm kardeşler “halkı” yeniden keşfedip halk masallarını toplamaya başladıklarında daha masum bir tür olan efsanelere ve peri masallarına odaklanıp şakaları ve komik hikâyeleri bilinçli olarak es geçmişlerdi. Biz bugün hâlâ bu boşluğu doldurmaya çalışıyoruz.

²⁷ “Pun” ve “joke” kelimelerinin de ilk kez 1670 yılında (*Oxford English Dictionary*, 2. baskı) görülmesi pek tesadüf olmayacaktır.